

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 650-річчя битви на Синіх Водах

О.П.Моця*

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглядаються питання впливу битви на Синіх Водах на подальшу кардинальну зміну загальноісторичної ситуації у Східній Європі та своєрідне «повернення» більшої частини сучасної України у простір тогочасної європейської цивілізації.

Про хід і деталі самої згаданої в назві битви на берегах сучасної р. Синюхи восени 1362 р. збереглося не так уже й багато достовірної інформації¹. Але нас у даному випадку цікавить інше – значення цієї, на перший погляд, відносно локальної та конкретної події в геополітичній системі тогочасного світу, її роль у подальшій долі південного угруповання східних слов'ян (предків сучасних українців) – адже йдеться про часи протистояння Золотої Орди та Великого князівства Литовського, тобто той період, коли перша з названих могутніх політичних структур середньовічної доби починала дещо втрачати свої позиції на євразійських просторах, а друга лише набирала потенції в майбутньому ствердженні своєї ролі. Це, зокрема, знайшло вираження в тому, що нащадки Чингізхана змушені були визнати права династії Гедиміновичів (вірніше, деяких її представників) на окремі території Західної Русі. До того Чингізиди «милостиво погоджувалися» лише зі старими правами династії Рюриковичів на управління східнослов'янськими землями².

Нагадаємо, що згадана вище подія трапилася за часів правління великого князя Ольгерда Гедиміновича (1345–1377 рр.), коли в регіон прийшли правити його небожі – Юрій, Олександр та Костянтин Коріатовичі. Вони припинили сплачувати данину баскакам і всіляко боронили Подільську землю від татар (один із них, Олександр, навіть у цьому протистоянні загинув).

Але при цьому не слід і перебільшувати масштаби ослаблення на той час Орди: один з золотоординських лідерів Мамай – фактичний правитель її правобережної частини – упродовж 1360–1370-х рр. утримував під власною зверхністю землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи

* Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.

¹ Брайченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.28–40.

² Вернадский Г. Что дали России монголы // Родина: Лес и Степь, IX–XVI вв.: Неизвестные страницы. – 1997. – №3/4. – С.97.

феодалів свого улусу. Тож, напевно, і взаємовідносини між правобережною Ордою та Литвою будувалися у цей період в основному не на засадах воєнного протистояння, а на принципово іншій основі – договірній.

І взагалі слід відзначити, що як протягом XIV ст., так і дещо пізніше, русько-татарські й литовсько-татарські взаємини не мали суто конфронтаційного характеру; спрощеним є й уявлення про наміри та діяльність литовських князів, насамперед Ольгерда, як про винятково антиординські, без урахування тих суперечностей, котрі існували у самій Орді; немає також підстав вважати, що в результаті його воєнних виправ було ліквідовано повну залежність південноруських земель від Орди, – згодом татарську суперматерію було на певний час відновлено. Вірогідно, із метою уникнення глобального міждержавного конфлікту, стало все ж визнання номінальної ординської зверхності при фактичному політичному контролі з боку Литви у цій, уже значною мірою колишній, зоні влади південноруських східнослов'янських зверхників³.

Але все ж історико-географічна ситуація на центрально-східних окраїнах Великого князівства Литовського після згаданої битви і аж до Грюнвальдської 1410 р. у стратегічному плані суттєво змінилася, і не лише на Поділлі. Зокрема, землі лівобережної Сіверщини у широкому розумінні цього поняття – від Чернігова до Брянська та верховські князівства отримали більш ширші можливості для маневру та вибору, що й характеризує багато у чому військово-політичну ситуацію в даному регіоні з його стабільною політичною належністю та неоднозначними політичними пріоритетами наприкінці XIV – на початку XV ст. Якраз у 1360–1370-х рр. місцеві територіальні політичні структури, використовуючи «синьоводську ситуацію», висловлювали бажання й демонстрували практичні кроки в пошуках реальної підтримки з боку литовських, а також московських сил, котрі саме тоді теж активно почали виходити на міжнародну арену⁴. Але для останніх процес повного виходу з ординського підпорядкування був набагато складнішим. Це рішення давалося із великими труднощами – існують навіть повідомлення про те, що частина оточення московського правителя Івана III виступала за збереження старих відносин із нащадками Чингізхана. Та за останніми науковими дослідженнями це все ж трапилося у 1472 р.⁵ – тобто рівно через 110 років після синьоводського протистояння.

Але повернімося до південноруської зони, коли Ольгерду, окрім Поділля, удалося підпорядкувати своїй владі ще й Північну Київщину та Переяславщину (у колишній столиці Русі він навіть посадив князем свого сина Володимира). Слід при цьому відзначити, що сам момент битви було вибрано не випадково: у 1363–1364 рр. в Поволжі відновилася боротьба за сарайський ханський престол серед нащадків Батия, а в ній саме активну участь брав уже згаданий темник Мамай. При цьому, бажаючи забезпечити собі спокійний тил, той, вірогідно, не йшов на відкритий конфлікт з активним литовським володарем⁶.

³ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.59–64.

⁴ Шинаков Е.А. Между Синими Водами и Грюнвальдом: центрально-восточные окраины литовско-русских земель в военно-политических событиях второй половины XIV – начала XV вв. // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. – Брянск, 2010. – С.303.

⁵ Горский А. «Здесь конец нашему рабству» // Родина: Средневековая Русь: Часть первая. – 2003. – №11. – С.100–101.

⁶ Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008. – С.150.

Як би там не було, але золотоординці були витіснені на схід, за Дніпро. При цьому треба також пам'ятати, що питання про остаточний відхід монголо-татар із Дністровсько-Прутського межиріччя, так само, як і про наступні історичні долі місцевого населення (аж до його підпорядкування володарями Молдавського князівства), ще до кінця й повністю не вивчене.

Однак нині вже відомо, що якраз тоді золотоординські міста лісостепової зони раптом припиняють своє існування. Саме співвідношення політичних сил у даному регіоні було зумовлене й боротьбою інших міждержавних сил, а не лише Орди та Литви. Але кочовий світ із володарюючого фактора, котрий визначав шляхи розвитку всього контактного регіону степів Північно-Західного Причорномор'я, перетворився на підкорений політиці оточуючих держав, котрі реально розділили тут уже тепер колишні золотоординські володіння. У політичному розумінні «татарська доба» після битви на Синіх Водах у даній контактній зоні скінчилася, хоча кочовий демографічний компонент і надалі продовжував справляти свій суттєвий вплив.

Для межі XIV–XV ст. можна вже впевнено говорити про практичну відсутність кочівників на крайньому заході причорноморських степів (хоча це не відносилось до кримського регіону). Прутсько-Дністровське межиріччя стає ареною боротьби Угорського королівства та Молдавського князівства, у результаті чого перше поступово витісняється з нього, а відтак у складі молдавської феодальної держави опинилися території на південь – аж до Дунаю. Степи між Дніпром та Дністром у політичному плані контролювалися Великим князівством Литовським. Його південна частина, котра була завойована уже за князювання Вітовта, перетворилася на «дикє поле». Однак тут, безсумнівно, залишалося кочове населення, яке періодично турбувало володарів князівства з півдня. Для захисту від нього той же Вітовт поселяв у кінці XIV ст. підвладних йому татар у північній частині межиріччя, як і у більш північному Пороссі. Ще пізніше в причорноморському регіоні розпочався кримськотатарський історичний період⁷.

Усе вищенаведене стосується цілком земних, практичних аспектів порушеної теми. Та були й кардинальні перетворення в культурно-історичному контексті. Адже зміни, котрі настали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції майбутніх українських земель (тоді в більшій мірі вони ще були руськими) від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією й переважаючих впливів на них євразійського монгольського світу, синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV ст. із впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії – стратегічного політичного партнера Ординської держави у Центрально-Східній Європі з кінця XIII ст. У певному сенсі можна навіть стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 1360-х рр. не лише надало нового імпульсу його інтеграційній політиці у цій частині східнослов'янського світу, але невдовзі й визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід⁸.

⁷ Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X–XVII століттях. – К.: Миколаїв, 2011. – С.95–97.

⁸ Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.22.

Воєнний конфлікт 1362 р. із Великим князівством Литовським мав далекосяжні згубні наслідки для самої Золотої Орди. Передусім вона втратила значний обсяг стратегічно важливої території, що завдало непоправної шкоди одному з найбільш розвинених в економічній та соціальній сферах її регіонів – Ак-Орді (західному крилу держави), ослабило у цілому Улус Джучі – землі, підвладні нащадкам старшого сина самого Чингізхана (він помер на півроку раніше свого знаменитого батька). Саме тут перетиналися зустрічні колонізаційні потоки, відбувалися різноманітні контакти аж до утворення синкретичних форм господарського й соціально-культурного буття, що було характерним явищем для процесу осідання кочівників на землю.

Якось частина тюркського населення прийняла литовське підданство, а представники місцевої еліти ввійшли до складу правлячого класу Литви. Піддаючись популярності тюркського воїнства, князі переселяють частину цих кочівників ближче до своєї столиці Тракаю з метою використання їх як своєрідного прикордонного щита у протистоянні з хрестоносцями. А у відношенні тієї частини населення, яке залишилося на старих місцях проживання, литовська адміністрація провела фіскальний перепис на нових державних територіях і зафіксувала там данину. Така ситуація зберігалася там досить тривалий час. У цих переписах населення можна побачити спеціальну категорію підданих, які були зобов'язані нести військову службу – «ходити на війну», на відміну від обов'язків стабільно платити податки. Адже військова повинність була у степовій зоні характерним способом експлуатації підкореного люду. Після литовської експансії, котра все ж не змінила статусу цих колишніх військових слуг монголів, вони виявилися на території європейського права, в якому військова служба розглядалася як привілей стану. За цих нових умов було природним спробувати трактувати минулі повинності як шляхетний привілей у самому носінні зброї. Тому такі піддані надалі послугують важливою складовою козацтва, котре тоді ще лише формувалося, а також і значною позитивною силою слов'янської землеробської колонізації Північного Причорномор'я. Тобто, стара монгольська традиція набула нового змісту⁹.

У 1399 р на р. Ворсклі об'єднані сили хана Тохтамиша та князя Вітовта зазнали нищівної поразки від війська хана Тимур-Кутлуга й темника Єдігея. Останніх дієво підтримував знаменитий середньоазійський володар Тимур (1370–1405 рр.). Усе це у цілому дозволило наблизити остаточний занепад Золотої Орди: у 1502 р. кримський хан Менглі-Ґірей завдав нищівного удару по ординських залишках, а влада великоординських ханів перейшла до династії Ґіреїв. Кримське ханство проіснує найдовше серед решти уламків Золотої Орди (до 1783 р.). На межі між ним і литовськими володіннями виникне прикордонна смуга – так зване «Дике поле», а ще пізніше – запорозькі володіння¹⁰.

Але, у даному випадку, не будемо торкатися специфіки запорозької громади, а лише коротко зупинимось на основних особливостях середньовічної козацької держави у плані впливу на неї західного, тобто європейського, вибору.

⁹ История Украины: Научно-популярные очерки. – Москва, 2008. – С.136–137.

¹⁰ Крамаровский М. Великая Орда Златая // Родина: Средневековая Русь: Часть первая. – С.68; Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. – С.162–163; Шабунько Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації. – С.22–23.

Такий вибір певною мірою був якраз зроблений після Синьоводської битви. А для порівняння розглянемо і російську модель середньовічного суспільства, оскільки аналогії у західному напрямі досить помітні й без цього.

Сучасні російські дослідники, як і частина їх попередників, дійшли висновку, що самодержавство, тобто формування сильного центру, котрий стояв поза політичною боротьбою і вважався недоторканим, є головною особливістю політичної культури Московської держави, що виникла наприкінці періоду середніх віків. В Україні ж простежується зовсім інший стан розвитку. Відмінність російської та української політичних культур того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стояв у центрі політичної боротьби й тим паче нічого спільного не мав із недоторканністю монархічної влади. Змагання за гетьманську булаву були суттю непростої боротьби в Україні, і до того часу, поки вона мала сенс, існувала й держава.

Економічним підґрунтям для такої політичної культури стало не значною мірою присвоююче господарство запорожців, а відтворююче реєстровців, яким надавалися конкретні земельні наділи, де вони вели хазяйство фермерського типу. Окрім права на володіння земельними ділянками за ними закріплювався цілий ряд прав і привілеїв-вольностей, що вирізняли козаків із-поміж інших верств тогочасного населення, у тому числі звільнення від державних податей і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство. У соціальному плані козацька верства, активна й передова на той час, розділялася на старшинську верхівку та рядове козацтво, яке в основному й виконувало військовий обов'язок¹¹.

У цілому тут, на південному сході східнослов'янської ойкумени, простежуються характерні риси тогочасного західного суспільства, на відміну від північно-східних сусідів з їх традиційним общинним устроєм, кріпацтвом та монархічними основами правління. Тож закономірно виникає питання: коли, як і чому сталося таке розмежування у східнослов'янському світі? Мабуть, треба звернутися до подій початкового періоду золотоординської доби, коли для населення всієї «Руської землі» у широкому значенні даного поняття наступили тяжкі часи, почалася нова ера у формуванні окремих сучасних етносів на новій територіальній основі.

Слід відзначити, що Русь у XIII ст. загалом була традиційним суспільством. Давні устої та звичаї – непохитна основа всього тогочасного повсякденного життя. Будь-яка спроба змінити звичний порядок і норми існування сприймалася у цілому негативно в різних прошарках суспільства. Зокрема, така була реакція на спроби орденських лицарів (та ще й у жорсткій, насильницькій формі) втягнути значну частину східнослов'янського населення у світ західноєвропейської цивілізації. Окрім того, лицарі несли й нову релігійну ідеологію – католицтво. А вона була така ж нетерпима до своїх конкурентів – православних, як і останні до неї.

На відміну від агресивних та неспокійних західних сусідів Русі, Золота Орда виглядала «своею». За наявною на сьогодні інформацією, монгольські хани демонстрували свою відстороненість від внутрішньоруських справ без вагомих на

¹¹ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України: Нариси. – К., 2006. – С.244–245, 258.

те причин. Правда, причини могли бути нескінченними і в цілому незрозумілими підкореним народам. Але можна допускати і те, що ординці сприймалися як менше зло, ніж представники європейських військово-чернечих орденів.

Система правління в монгольських улусах на диво вдало «лягла» на модель деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть проходила апробацію на північному сході під орудою нащадків Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського. Реальна влада продовжувала залишатися в руках великих князів навіть тоді, коли вони отримали ярлики на велике князівство з рук монгольських ханів. Зате життя – там, де воно взагалі залишалося після нашествия, – було як і в минулі часи, хоча й більш тяжким. Але найважливішим стало наступне – монголи проявляли прямо-таки подиву гідну для європейців віротерпимість. Мало того, їх зносили зі священниками, незалежно від етнічної та конфесійної належності, були підкреслено коректними. Можливо тому, хоча у джерелах ординці постійно згадуються з епітетами «беззаконные», «поганые» і т.п., ворогами церкви вони не сприймаються. Звичайно, це зовсім не означає, що монгольське «іго» можливо уявити у вигляді ідилічного симбіозу Русі зі Степом. Завоювання є завоювання. А поневолення завжди залишається поневоленням¹².

У даному випадку йдеться про північно-східні східнослов'янські території, де історичний поступ уже й тоді мав певні відмінності від більш південних територій. А це зумовлювалося наступним. Не беручись вирішити суперечку, котра ведеться між істориками про те, претензії якої народності, російської чи української, на київський спадок мають під собою більш тверде підґрунтя, не можна ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадковість між Києвом і Московою. У Московській державі й насправді було введено істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, що досить відрізнявся від київського. Походження багатьох із цих новацій можливо вести від того, яким чином склалася Московська держава. У Київській Русі та в багатьох князівствах, котрі вийшли з неї, окрім північно-східних, населення з'явилося ще перед князями: спочатку утворювалися поселення і лише по тому політична влада. Північний схід, на противагу, був у більшій мірі колонізований з ініціативи і під керівництвом князів – тут влада передувала заселенню. У результаті цього північно-східні князі отримали таку владу й престиж, на які зроду не могли розраховувати їхні родичі в Новгороді чи Литві. Земля, за їх розумінням, належала їм; міста, ліси, поля, луки й річкові шляхи були їхньою власністю внаслідок будівництва, розчищення та експлуатації за їхнім повелінням. Таке бачення допускало також, що всі проживаючі на їхній землі люди були їхньою челяддю або ж зйомниками; у будь-якому випадку вони не могли претендувати на землю й мати які-небудь невід'ємні власні «права». Так, на північно-східній окраїні склався певний власницький світогляд; пронизуючи всі інститути політичної влади, він надав їм характеру, подібності котрому було не знайти ні в інших частинах Росії, ні в Європі¹³.

Наявність відмінностей у політичних системах як півночі, так і півдня східнослов'янського світу проявилось, зокрема, і в практичних діяннях найбільш

¹² Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – Москва, 2001. – С.218.

¹³ Пайпс Р. Россия при старом режиме. – Москва, 2004. – С.62.

яскравих представників різних гілок тогочасного князівського роду: якщо Олександр Невський усіляко підкреслював свою вірність Орді та принципово боровся із західними войовничими зайдями, то Данило Галицький, знайшовши порозуміння з Батиєм, потім ще й прийняв королівську корону від римського понтифіка (причини такої їх поведінки тут розглядати не будемо, а лише фіксуємо даний факт). Майбутній цивілізаційний розкол східнослов'янського світу у цьому простежується вже досить чітко. Але й виникає нове запитання: чи мав цей світ у цілому й, зокрема, його північно-східна частина інший варіант подальшого історичного розвитку? Такий теоретичний варіант теж існує. «І все-таки вибір був. Існував інший шлях – не менш реальний, аніж той, по якому пішла “наша” Русь. Правда, про іншу Русь, котра не побажала служити ординським “цесарям”, ми згадувати не любимо. Але вона була. Ми здебільшого називаємо її Литвою. Вона ж іменувала себе офіційно Великим князівством Литовським, Руським і Жемойтським, а у простонародді часто називалась просто Руссю – адже до неї входили майже всі крупні політичні та економічні центри Київської Русі. Практично вся історія цієї держави – важка боротьба на два фронти: проти Ордену й проти Орди. І що найбільш цікаво – зрештою перемога виявилася за нею. Мабуть, боротьба за свободу та незалежність не буває непотрібною і безперспективною, навіть якщо, з погляду стороннього спостерігача-циніка, сили явно нерівні й протистояти ворогу безнадійно та непотрібно. Як інакше пояснити, що розумна Північно-Східна Русь була змушена більше двох століть тягнути принизливу лямку ординських “выходов” і допомагати загарбникам поневолювати інші народи? У той час, коли великий литовський князь Вітовт (той самий, котрий разом з Ягайлом розгромив 1410 р. Тевтонський орден) фактично контролював стан справ у Криму, деякі володарі якого навіть коронувалися на ханство (!) у Вільно, а заодно вирішував питання, чи треба йому посадити “во Орде на царствие царя его Тохтамыш”. На превеликий жаль, це був “не наш” вибір. Наш – закріпив і розвив те, що змусило нас вибрати дорогу: деспотичне правління, традиційно-консервативну економіку, нетерпимість до інакодумства»¹⁴.

Так трапилося на північному сході Русі. На півдні територій розселення східних слов'ян усе ж досить тривалий час історичний розвиток відбувався по-іншому (аж до включення більшої частини сучасних українських земель до складу Російської імперії). І значення Синьоводської битви, унаслідок котрої даний східноєвропейський регіон знову «потягнувся» до західноєвропейської цивілізації, не може бути не оціненим у найпозитивнішому розумінні.

¹⁴ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – С.219.

The article highlights the issue of consequences of the Battle of Synia Voda for further radical change in the general historical situation in Eastern Europe and peculiar “returning” of most territory of present-day Ukraine in the space of contemporary European civilization.

